

POWIAT TUCHOLSKI

1. Ogólna charakterystyka

Powiat tucholski położony jest w północnej części województwa kujawsko-pomorskiego. Sąsiaduje z powiatem świeckim, bydgoskim i sępoleńskim. Na północy graniczy z województwem pomorskim. Stolicą powiatu jest Tuchola. W skład powiatu wchodzi gminy: Kęsowo, Gostycyn, Lubiewo, Cekcyn, Śliwice, Tuchola.

Według danych z 2021 r. powiat zamieszkuje 48 203 osoby. Największym miastem jest Tuchola, w której zamieszkuje 13 497 osób.

Pod względem etnograficznym to region Borów Tucholskich.

2. Kontekst historyczny

Dla współczesnego powiatu tucholskiego możemy wymienić następujące, podstawowe okresy historyczne: okres książąt pomorskich (gdańskich) (od XII w. do 1309 r.), okres krzyżacki (1309-1466), okres I Rzeczypospolitej (1466-1772), okres zaboru pruskiego (1772-1919), okres II Rzeczypospolitej (1920-1939), okres okupacji hitlerowskiej (1939-1945), okres PRL-u (1945-1989), okres III Rzeczypospolitej (1989-).

Najważniejsze wydarzenia (wybór):

- 1178** - pierwsza wzmianka o Raciążu, najstarszej osadzie w powiecie tucholskim
- 1346** – nadanie praw miejskich dla Tucholi
- 1440** – przystąpienie Tucholi do Związku Pruskiego
- 1655** – zajęcie Tucholi przez Szwedów
- 1659** - bitwa ze Szwedami pod Woziwodą
- 1734** - bitwa pod Tucholą
- 1781** – pożar Tucholi (spłonęły kościół, ratusz i większa część miasta)

1914 – założenie niemieckiego obozu jenieckiego w Tucholi

24 października – 10 listopada **1939** r. – zbrodnia w Rudzkim Moście (rozstrzelanie 325 Polaków)

3. Instytucje i postacie działające na rzecz popularyzacji i badania dziedzictwa kulturowego

- Borowiackie Towarzystwo Kultury w Tucholi [\[link\]](#)
- Tucholski Ośrodek Kultury [\[link\]](#)
- Muzeum Borów Tucholskich w Tucholi [\[link\]](#)
- Stowarzyszenie Bysławskiego Grupa Odtwórstwa Historycznego [\[link\]](#)
- Stowarzyszenie Gminna Rada Kół Gospodyń Wiejskich w Tucholi [\[link\]](#)
- Muzeum Sygnałów Myśliwskich w Tucholi [\[link\]](#)
- Izba Tradycji Regionalnej przy ZSLiA w Tucholi
- Muzeum Indian Północnoamerykańskich w Wymysłowie k/Tucholi [\[link\]](#)
- Tucholskie Towarzystwo Pszczelarskie
- Izba Regionalna w Krzywogóńcu
- Izba Pamięci Zabytków Techniki, Motoryzacji, Ekspонатów Lokalnego Rzemiosła, Historii, Sztuki i Obyczajów w Wielkim Mędromierzu, gm. Gostycyn [\[link\]](#)
- Galeria BT w Tucholi [\[link\]](#)
- Wystawa narzędzi rzemieślniczych w Bysławku
- Gminny Ośrodek Kultury w Cekcynie [\[link\]](#)
- Gminny Ośrodek Kultury w Gostycynie [\[link\]](#)
- Gminny Ośrodek Kultury w Śliwicach [\[link\]](#)
- Ośrodek Edukacji Przyrodniczo-Leśnej w Woziwodzie
- Wiejski Dom Kultury w Raciążu [\[link\]](#)
- Regionalna Galeria Sztuki "Gacanek" w Wielkich Budziskach [\[link\]](#)
- Izba Leśna "Gołąbek" w miejscowości Gołąbek, gm. Cekcyn
- Przedszkole Samorządowe „Borowiaczek” w Śliwicach [\[link\]](#)
- Stowarzyszenie na Rzecz Rozwoju Sołectwa Żalno [\[link\]](#)
- Stowarzyszenie Miłośników Historii Borów Tucholskich "Historia i Pamięć" [\[link\]](#)

4. Wydarzenia kulturowe

- Piknik historyczny - zaginione rzemiosło w **Bysławiu** (od 2018 r.)
- Tucholska Odyseja Historyczna w **Tucholi**
- Święto Patronki Tucholi Św. Małgorzaty w **Tucholi**
- Dni Borów Tucholskich w **Tucholi** (od 1959 r.)
 - XXXVIII Festiwal Muzyki Myśliwskiej im. Piotra Grzywacza (od 1985 r.)
 - Historyczny Pochód Borowiaków (od 2012 r.)

- Konkurs Sztuki Współczesnej Borów Tucholskich
- Dzień Folkloru Borowiackiego (od 2012 r.)
- Ogólnopolski Konkurs Poetycki "O cisową gałązkę" im. Leona Wyczółkowskiego w **Cekcynie** (od 2006 r.)
- Festyn Kasztelański w **Raciążu**
- Wojewódzki Przegląd Teatrów i Obrzędu Ludowego w **Lubiewie**

5. Dziedzictwo niematerialne

- **Tożsamość kulturowa Borowiaków** - współcześnie obserwujemy procesy tożsamościowe budujące silną identyfikację z obszarem Borów Tucholskich.
- **Haft borowiacki**: szkoła tucholska i borowiacka. Poza tym, że haft jest obecny na strojach ludowych, współcześnie motyw "haftu borowiackiego" można spotkać w przestrzeni publicznej i produktach turystycznych. Stroje ludowe można zobaczyć wyłącznie podczas festiwali lub lokalnych wydarzeń kulturalnych (np. *Dni Borów Tucholskich* - Historyczny Pochód Borowiaków)
- **Artyści ludowi** z Borów Tucholskich. W powiecie jest ponad 50 artystów (twórców ludowych), głównie zajmujących się rzeźbą i haftem. Najpopularniejszy z nich to Zygmunt Kędzierski (twórca ludowy - obrazy na szkle, rzeźby, zabawki) ([link](#)).
- **Dziedzictwo kulinarne**:
 - Grzybowniczki (produkt wpisany w 2008), Łosiny, gm. Tuchola
 - Fjut/cyrop (produkt wpisany w 2012), Przyrowa, gm. Gostycyn
 - Mace borowiackie (produkt wpisany w 2008), Tuchola
 - Piołunówka tucholska (produkt wpisany w 2019), Gostycyn
- **Muzyka tradycyjna**.
 - Zespół Sygnalistów Myśliwskich „Jenot”

Wioski tematyczne:

- Wioska Górnicza w **Pile**, gm. Gostycyn
- Wioska Ptasia w **Adamkowie**, gm. Kęsowo
- Wioska Grzybowa w **Krzywogońcu**, gm. Cekcyn
- Wioska Kwiatowa w **Żalnie**, gm. Kęsowo
- Wioska Jabłoni w **Jabłonce**, gm. Śliwice
- Borowiacka Wioska w **Nowym Suminie**, gm. Cekcyn
- Wioska Miodowa w **Wielkim Mędromierzu**, gm. Gostycyn
- Wioska Kolejarska w **Pruszczu**, gm. Gostycyn

6. Dziedzictwo materialne

Zamki, grodziska:

- dwór obronny w **Żalnie**, gm. Kęsowo [XVI-XVII w.]
- fragmenty murów zamku w **Tucholi** [XIV-XV w.]
- grodzisko Burchat w **Gostycynie** [XII-XIV w.]
- wczesnośredniowieczne grodzisko w **Obrowie**, gm. Kęsowo [VIII-IX w.]
- grodzisko w Raciążu, gm. **Tuchola** [XIII w.]

Zespoły pałacowo-parkowe i dwory:

- zespół pałacowy w **Kamienicy**, gm. Gostycyn [XVIII w., pałac, park, zabudowa gospd.]
- zespół dworski w **Motyłu**, gm. Gostycyn [XIX w., dwór, park, zabudowa gospd.]
- zespół dworski w **Wielkiej Kloni**, gm. Gostycyn [XIX w., dwór, park]
- park dworski w **Brzuchowie**, gm. Kęsowo [XIX w.]
- zespół dworski w **Tuchółce**, gm. Kęsowo [XIX w., dwór, park]
- dwór w **Dąbrówce**, gm. Tuchola [XIX w.]
- dwór w **Kęsowie**, gm. Kęsowo [XIX w.]
- zespół dworski w **Kiełpinie**, gm. Tuchola [XIX w., park, dwór]
- zespół pałacowy w **Małej Komorze**, gm. Tuchola [XIX w., pałac, park, dawny wł. Józef Janta-Połczyński]
- zespół dworski w **Wysokiej**, gm. Tuchola [XVIII/XIX w., obecnie dom pomocy społecznej]

Zabytki techniczne [zabytki techniki, kolejnictwo, przemysł]

- Wielki Kanał Brdy z poł. XIX w. wraz z akweduktem w Fojutowie, Klocku i Radonkach gm. Tuchola [XIX w.]
- młyn wodny w **Gostycynie** [XIX w., architektura drewniana]
- stacja kolejowa w **Tucholi** [XIX w.]
- zabytkowy węzeł kolejowy w **Pruszczu**, gm. Gostycyn [XX w.]
- wiatrak koźlak w **Fojutowie**, gm. Tuchola [XIX w., architektura drewniana]
- krajobraz kulturowy kopalń węgla brunatnego w **Pile**, gm. Gostycyn [XIX/XX w.]
- spichlerz w **Tucholi** [XIX/XX w., ob. Muzeum Borów Tucholskich]

Zespoły urbanistyczne, w tym ogrody/parki:

- układ urbanistyczny **Tucholi**, w tym fragmenty średniowiecznych murów miejskich Tuchola [XIV-XV w.]
- drewniana zabudowa we wsi **Krag**, gm. Śliwice [XIX w., architektura drewniana]
- zabudowa wiejska z przełomu XIX/XX w. w miejscowości **Trzebciny**, gm. Cekcyn

Architektura militarna

- bunkier w **Krajenkach**, gm. Kęsowo [XX w.]
- schrony na linii obronnej "Pozycja Rytel" na odcinku z Obrowa do Drozdzienicy [XX w.]

Inne

- ptaszarnia na terenie folwarku w **Łyskowie**, gm. Gostycyn [XIX w.]
- stara chata konstrukcji sumikowo-łątkowej w **Cekcynku**, gm. Cekcyn [XIX w., architektura drewniana]
- chata w **Rzepicznej**, gm. Tuchola, w której połączono konstrukcję zrębową z ryglową [XIX w., architektura drewniana]
- budynek sądu z początku XX w. w **Tucholi**
- Technikum Leśne z 1875 r. w **Tucholi**
- budynek szkoły z 1876 r. w **Tucholi**
- budynek poczty z początku XX w. w **Tucholi**
- magazyn zbożowy z początku XX w. w **Tucholi**
- dom młynarza z przełomu XIX/XX w. w **Tucholi**
- budynki dawnej rzeźni i gazowni w **Tucholi**

Obiekty sakralne:

- kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w **Cekcynie**, gm. Cekcyn [XIX w.]
- kościół parafialny pw. św. Marcina w **Gostycynie**, gm. Gostycyn [XIX w.]
- Kościół parafialny pw. Narodzenia NMP w **Pruszczu**, gm. Gostycyn [XVIII w.]
- kościół parafialny pw. Chrystusa Króla w **Jeleńcu**, gm. Kęsowo [XX w.]
- kościół filialny pw. św. Bernarda w **Kęsowie**, gm. Kęsowo [dawniej zespół kościoła ewangelickiego, XX w.]
- kościół parafialny pw. Przemienienia Pańskiego w **Bystawiu**, gm. Lubiewo [XIX w.]
- klasztor benedyktynek w **Bystawku**, gm. Lubiewo [XVII w., obecnie dom zakonny szarytek]
- kościół parafialny pw. św. Mikołaja w **Lubiewie**, gm. Lubiewo [XVII w.]

- kościół parafialny pw. św. Katarzyny w **Śliwicach**, gm. Śliwice [XIX-XX w., grotta Matki Boskiej z Lourdes]
- kościół ewangelicki w **Śliwicach**, gm. Śliwice [XIX w. - opuszczony]
- kościół filialny pw. św. Jana Nepomucena w **Dąbrówce**, gm. Tuchola [XVIII-XX w., kaplica grobowa Janta-Połczyńskich]
- kościół parafialny pw. Świętej Trójcy w **Raciążu**, gm. Tuchola [XIX w., plebania, mauzoleum rodziny Janta-Połczyńskich]
- kościół parafialny pw. św. Jakuba Apostoła w **Tucholi** [XIX w., dawniej zbór ewangelicki]
- kościół parafialny pw. św. Stanisława w **Wielkim Mędromierzu**, gm. Gostycyn [XIX w.]
- kościół parafialny pw. Bożego Ciała w **Tucholi** [XX w.]
- kaplica w **Wysokiej**, gm. Tuchola [XIX w.]
- kapliczka w **Lubiewie**, gm. Lubiewo [XIX w.]
- kapliczka szpitalna w **Tucholi** [pocz. XX w.]
- kapliczka przydrożna św. Rozalii w **Tucholi** [XIX w., zrekonstruowana]
- kapliczka przydrożna z 1906 r. w **Wielkich Budziskach**, gm. Cekcyn [XX w.]
- kaplica Św. Huberta w **Okoninie**, gm. Śliwice
- kaplica z figurą św. Jana Nepomucena w **Minikowie**, gm. Lubiewo

7. Postacie historyczne

- **Mikołaj Szarlejski ze Ściborza** (ok. 1400-1457), pierwszy starosta tucholski (od 1454 r.). Miejsca związane: Tuchola, Świecie.
- **Jan Tucholczyk** (Cervus Jelonek) (???-1557), prawnik, wykładowca Akademii Krakowskiej, wydał w 1540 r. „Księgę o prawie miejskim”. Miejsca związane: Tuchola
- **Aleksander Kęsowski** (1590-1667), opat klasztoru cystersów w Oliwie. Miejsca związane: Kęsowo
- **Piotr Jacek Pruszc** (1605-1668) - autor książek: „Forteca monarchii całego Królestwa Polskiego duchowna” oraz „Klejnot stołecznego miasta Krakowa”. Miejsca związane: Tuchola
- **Augustyn Rosentreter** (1844-1926), pochodził z rodziny kosznajderskiej, biskup chełmiński. Miejsca związane: Obrowo, gm. Kęsowo
- **Stanisław Kujot** (1845-1914), duchowny, historyk. Miejsca związane: urodzony w Kiełpinie, k. Tucholi
- **Jan Jakub Klunder** (1849-1927), biskup chełmiński. Miejsca związane: urodzony we wsi Koślinka, k. Tucholi
- **Romuald Frydrychowicz** (1850-1932), duchowny, pedagog. Miejsca związane: Tuchola
- **Louis Lewin** (1850-1929), niemiecki farmakolog i toksykolog, twórca klasyfikacji substancji i roślin psychoaktywnych. Miejsca związane: Tuchola
- **Kazimierz Karasiewicz** (1862-1926), lekarz, społecznik, regionalista. Miejsca związane: Tuchola, patron Szkoły Podstawowej w Tucholi

- **Otton Steinborn** (1868-1936), lekarz, pierwszy komisaryczny prezydent Torunia. Miejsca związane: Nowy Sumin
- **ks. Józef Wrycz** (1884-1961), kapelan wojskowy, współzałożyciel organizacji "Gryf Pomorski" podczas II wojny światowej. Miejsca związane: Tuchola
- **Józef Dambek** (1903-1944), działacz społeczny, pedagog, przywódca Tajnej Organizacji Wojskowej "Gryf Pomorski". Miejsca związane: urodził się w Zdrojach, gm. Cekcyn.
- **Aleksander Janta-Pończyński** (1908-1974), pisarz, ziemianin. Miejsca związane: Mała Komorza.

8. Miejsca pamięci (pomniki, tablice, cmentarze)

Cmentarze

- cmentarz parafialny w **Cekcynie**, gm. Cekcyn [XIX w.]
- cmentarz parafialny w **Jeleńcu**, gm. Kęsowo [XX w.]
- cmentarz parafialny w **Lubiewie**
- cmentarz parafialny w **Bysławiu**, gm. Lubiewo [XIX w.]
- cmentarz parafialny w **Gostycynie**, gm. Gostycyn [XIX w.]
- cmentarz rzymskokatolicki w **Raciążu**, gm. Tuchola
- cmentarz rzymskokatolicki w **Śliwicach**, gm. Śliwice [XIX w.]
- cmentarz obok kościoła ewangelickiego w **Śliwicach**, gm. Śliwice [XIX w.]
- cmentarz parafialny w **Tucholi** [XIX w.]
- cmentarz jeńców różnych narodowości z lat 1914-1921 w **Tucholi** [XX w.]
- cmentarz jeńców wojennych z lat 1914-1918 w **Tucholi** [XX w.]
- cmentarz jeńców wojennych z wojny polsko-bolszewickiej 1920-1921 w **Tucholi** [XX w.]
- cmentarz żydowski w **Tucholi**
- cmentarz ewangelicki z XIX w. w miejscowości **Iwiec**, gm. Cekcyn
- cmentarz ewangelicki z połowy XIX w. w miejscowości **Wysoka**, gm. Cekcyn
- cmentarz ewangelicki z połowy XIX w. w **Lubiewicach**, gm. Cekcyn
- cmentarz ewangelicki w **Minikowie**, gm. Lubiewo
- pozostałości po cmentarzu ewangelickim w miejscowości Lipowa, gm. Śliwice
- cmentarz w **Brzeźnie**, gm. Śliwice
- grób indywidualny Żołnierza Wojska Polskiego poległego we wrześniu 1939 roku w **Cekcynie**
- kwatery ofiar terroru hitlerowskiego z okresu II wojny światowej na cmentarzu w **Cekcynie**
- kwatera ofiar terroru hitlerowskiego z okresu II wojny światowej na cmentarzu przykościelnym w **Gostycynie**
- grób masowy "Ofiary II wojny światowej" w **Śliwiczkach**, gm. Śliwice
- grób masowy "Ofiary wojny 45" w **Śliwicach**
- grób masowy przy drodze z **Brzeźna do Osiecznej**
- grób poległych w bitwie pod Woziwodą (1659 r.) w Małej Komorze, gm. Tuchola

Pomniki, tablice, figury

- Pomnik-mauzoleum Polaków zamordowanych przez Niemców w 1939 roku w **Rudzkim Moście (Tuchola)**
- Pomnik św. Jakuba z XIX w. w **Tucholi**
- Pomnik Matki Boskiej Królowej Korony Polskiej w **Tucholi**
- Pomnik Matki Boskiej z 1919 r. w **Tucholi**
- Pomnik św. Małgorzaty, patronki **Tucholi**
- Pomnik 18-go południka w **Cekcynku**, gm. Cekcyn
- Pomnik w lesie na trasie **Lipowa-Szlachta**
- Figura św. Jana Nepomucena w **Małej Komorzy**, gm. Tuchola z I poł. XIX w. (pod figurą szczątki walczących w bitwie pod Woziwodą)
- Grota Najświętszej Marii Panny z Lourdes w **Śliwicach**
- Figura św. Rocha w kapliczce w **Bieszewie**, gm. Cekcyn
- Figura św. Rozalii w **Gostycynie**
- Tablica Pamięci byłych mieszkańców narodowości żydowskiej zamordowanych przez niemieckiego okupanta jesienią 1939 roku w **Tucholi**
- Tablica pamiątkowa na ścianie budynku Szkoły Podstawowej w **Śliwicach** poświęcona nauczycielom gminy Śliwice, którzy zginęli w latach 1939-1945
- Rezerwat Cisy Staropolskie im. Leona Wyczółkowskiego, związany z biografią i twórczością malarza, **Wierzchlas**, gm. Cekcyn
- Pomnik przyrody: Głaz narzutowy "Kamień Jagiełły", **Rudzki Most- Tuchola**
- Pomnik przyrody: Głazowisko "Piekło" w korycie Brdy w **Świcie**, gm. Cekcyn
- Pomnik przyrody w **Minikowie**, gm. Lubiewo – Sosna Odmiany Kołnierzykowej

9. Szlaki kulturowe

- "Po poligonie Heidekraut", szlak pieszy, znakowany w rejonie Wierzchucina, gm. Cekcyn
- "Szlak Jagielloński - Dwa miecze", szlak rowerowy, znakowany w Tucholi
- "Kasztelania" - szlak pieszo-rowerowy w okolicach Raciąża, gm. Tuchola

10. Literatura, strony WWW

Basta J., *Zabytki architektury i budownictwa Ziemi Tucholskiej*, Tuchola 2007.

Ellwart J., *Bory tucholskie i ich mieszkańcy. Kultura duchowa i materialna Borowiaków*, Gdynia 2009.

Jastrzębski W. Woźny J. (red.), *Dziedzictwo kulturowe i przyrodnicze Borów Tucholskich. Stań badań i potrzeby badawcze*, Bydgoszcz-Tuchola 2005.

Karasiewicz T., Szyda B., *Znaczenie kultury ludowej dla rozwoju turystyki na obszarze Borów Tucholskich*, Studia i Materiały CEPL w Rogowie, R. 19: 2017, zeszyt 52/3, 109-117.

Kozłowski W., *Rzemiosło tucholskie na przestrzeni wieków*, Tuchola 2010.

Ollick M., *Małych i grapa. Tradycja, specjały kuchni i inne ciekawostki z Borów Tucholskich*, Tuchola 2019.

Ollick M., *Słowniczek gwary borowiackiej*, Gdynia 2015.

Sychta B., *Kultura materialna Borów Tucholskich*, Pelplin 1998.

Wioski tematyczne w Borach Tucholskich, Krzywogoniec-Gdynia 2021

Zabrocki L., *Gwara Borów Tucholskich. Szkic historyczno-genetyczny*, Poznań 1934.